

آسیب شناسی بافت تاریخی مشهد مقدس برای دستیابی به شهر خلاق

جواد بابایی، محمد حسینی

۱- دانشجوی دکتری برنامه ریزی شهری دانشگاه فردوسی مشهد

۲- دانشجوی مهندسی شهرسازی موسسه آموزش عالی خاوران

آدرس پست الکترونیکی نویسنده رابط (javad.babaei47@gmail.com)

نام ارائه دهنده: جواد بابایی

خلاصه

بافت های موجود در شهرهای تاریخی کشور دارای ارزش راهبردی خصوصا به لحاظ اقتصاد و پیشبرد فرآیند خلاقیت و نوآوری هستند که متاثر از عوامل متعددی در طول زمان دستخوش تغییرات ناخوشایندی گردیده است که این تغییرات سبب فرسایش بافت می شود. شکل گیری بافت های فرسوده در مرکز شهرها ناشی از ضعف زیرساخت های شهری، عدم وجود کاربری های متناسب با روح زمان، کاهش مطلوبیت سکونت و فراغت و عدم وجود کاربری های چند عملکردی با هدف تلفیق کار با تفریح می باشد. فضاهای درون شهرها که هسته های اولیه و اصلی تشکیل شهرها بوده اند دارای ظرفیت های بالایی برای بالفعل کردن خلاقیت از طریق ایجاد تعاملات و برهم کنش های فضایی هستند. مشهد مقدس به عنوان پایتخت مذهبی ایران با زمینه های تاریخی ارزشمند، ظرفیت هایی برای ایجاد، گسترش و غنی سازی تسهیلات و امکانات فرهنگی را داراست. لذا پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و بررسی متون سعی دارد به شناخت آسیب ها و معضلات و عوامل بوجود آورنده فرسودگی در بافت تاریخی مشهد بپردازد و سپس با توجه به نیازهای نسل حاضر و نقش ویژه فرهنگ در احیای بافت های تاریخی راهکارهایی برای باززنده سازی بافت تاریخی مشهد براساس الگوی شهر خلاق ارائه دهد. الگویی که در آن، راه حل های باز و خلاقانه، با مشارکت گروه های مختلف شهروندان، به عنوان صاحبان و استفاده کنندگان اصلی شهر و تعامل آنها با مسئولین اجرایی، صاحبان مشاغل و حرفه ها، جایگزین راه حل های بسته مدیریتی پیشین می شود و حل مسائل شهری را با بهره گیری از توان محیطی و ذهنی گسترده ای از هنرمندان، اندیشمندان و متخصصان امکان پذیر می کند.

کلمات کلیدی: بافت تاریخی، بازآفرینی خلاق، توسعه شهری، تعاملات اجتماعی، آسیب شناسی

۱. مقدمه

بافت های شهری با ارزش تاریخی به علت دارا بودن ارزش های بالقوه و بالفعل خود، دارای ارزش راهبردی ویژه ای می باشند. توجه به بافت های داخلی و استفاده از قابلیت آنها برای ارتقاء شرایط اجتماعی و اقتصادی شهرها یک ضرورت انکارناپذیر است. در مراکز شهرهای تاریخی که از تنوع بالایی برخوردارند زمینه ای مناسب برای ترکیب نو با کهنه وجود دارد، مشروط به اینکه شهر و بخش مرکزی را به صورت سیستم فضایی ببینیم که باید از اصالت و یکپارچگی درونی و سازگاری با دیگر نواحی شهر برخوردار شوند. در نواحی مرکزی که محدوده های ثبت شده تاریخی تنها بخشی از

ساختار فضایی آنهاست، فرصت هایی بی نظیر برای توسعه ترکیبی و البته تجهیز زیرساخت ها برای پیشبرد روند متوازن حفاظت و توسعه و ایجاد قابلیت ها و کیفیت های لازم برای افراد و نهادهای خلاق و نوآور می باشد.

۲. بافت تاریخی و ارزش های آن

بافت شهری تاریخی به عنوان بزرگترین حوزه تاریخی مورد مداخله، مکانی زیرمجموعه شهر امروزی و بهره مند از خصوصیات خاص شهر است که در آن بر اثر گذر زمان ارزش هایی ذخیره شده که با آشکار شدن آنها در هر زمانی، بعد تاریخی به خود می گیرد [۱]. این بافتها که در قلب شهرهای جای دارند دارای ارزش های کالبدی، عملکردی، اقتصادی و فرهنگی اند که در این چنین بستری هویت محله ای شکل می گیرد.

جدول ۱- ارزشهای بافت های شهری تاریخی

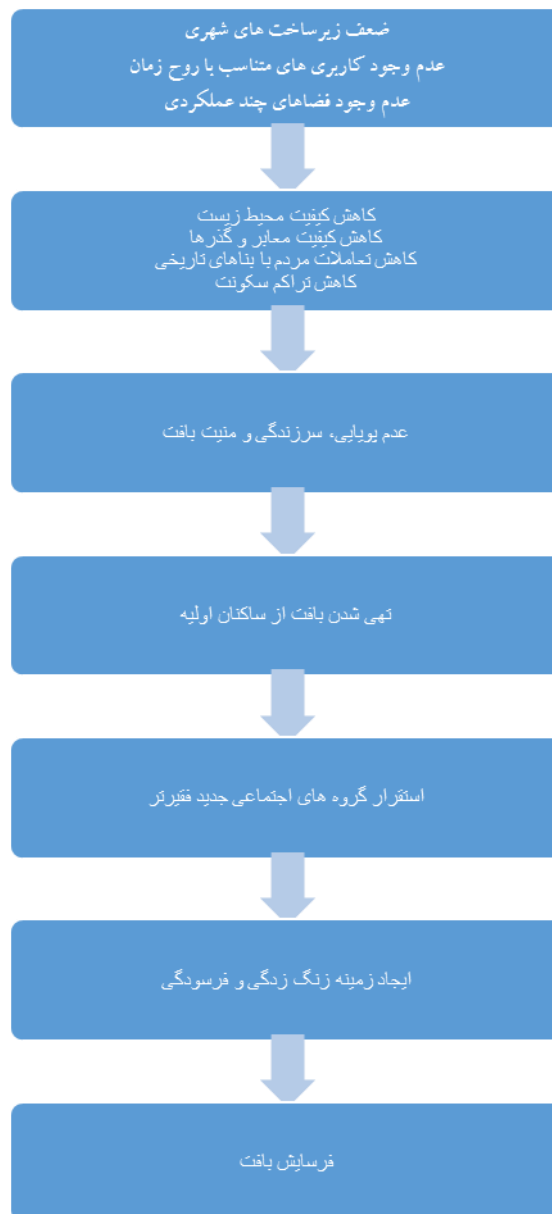
ارزشهای بافت های شهری تاریخی	
ارزشهای تاریخی	ارزشهای تاریخی حاصل از فرآیند ساخت اثر ارزشهای تاریخی تجدیدناپذیر و منحصر به فرد
ارزشهای فرهنگی	ارزش اعتقادی ارزش هویتی ارزش ناشی از قدمت ارزش تداوم خاطرات جمعی ارزش وحدت در عین تنوع
ارزشهای اقتصادی	ارزشهای اقتصادی حاصل از جذب توریست و گردشگر ارزشهای اقتصادی حاصل از محور بازار قدیمی
ارزشهای عملکردی	ارزشهای حاصل از عملکرد جدید در بناهای قدیمی

بافت شهری تاریخی در ایران دارای عناصری اصلی است که به خاطر وزنه اجتماعی - اقتصادی آنها و طریقه خاص ارتباطشان با دیگر واحدهای معماری - شهری، به عنوان عناصر اصلی شناخته شده اند. این عناصر عبارتند از: مسجد جامع، محله مسکونی و بازار [۱] و همچنین واحدهای معماری - شهری براساس الگوی ایرانی - اسلامی متشکل از: واحدهای سکونتی، واحدهای مذهبی، واحدهای بازرگانی، واحدهای تولیدی، واحدهای خدماتی و شبکه ارتباطی می باشد.

۳. عوامل فرسودگی بافت تاریخی مشهد

فرسودگی یکی از مهمترین مسائل مربوط به فضای شهری است که باعث بی سازمانی، عدم تعادل، عدم تناسب و بی قوارگی آن می شود. فرسودگی عاملی است که به زدودن خاطرات جمعی، افول حیات شهری واقعی و شکل گرفتن حیات شهری روزمره ای کمک می کند. این عامل با کاهش عمر اثر و با شتابی کم و بیش تند، باعث حرکت به سوی نقطه پایانی اثر می گردد [۱].

شکل گیری بافت های فرسوده در مرکز شهرها ناشی از کاهش مطلوبیت سکونت و فراغت و عدم وجود کاربری های چند عملکردی با هدف تلفیق کار با تفریح می باشد. در واقع غلبه شدید فعالیت بر سکونت است که تک صدایی بودن مرکز شهرها را به دنبال داشته است. عدم پویایی و سرزندگی بافت، بستر لازم برای بروز خلاقیت و تعامل فرهنگی ساکنان آن را از بین می برد، چرا که فعالیت افراد محدود به کار خدماتی در جهت پشتیبانی بازار می باشد. در اصل ساکنان به دلیل رابطه مستقیم و صرفی که با بازار دارند در بافت سکونت می کنند و این امر در نهایت ایزوله بودن ساکنان بافت که در واقع همان عدم تعادل اجتماعی است را در پی داشته است. بافت تاریخی شهرها به دلیل فرسودگی واحدهای مسکونی، عدم سهولت دسترسی، ضعف زیرساخت ها، مشکلات زیست محیطی، مشکلات معیشتی مردم و انفعال مدیریت های شهری و متخصصین، مسیر رکود و عقب ماندگی را طی می کنند.

نمودار ۱- آسیب شناسی بافت مرکزی مشهد مقدس

۴. احیاء بافت شهر تاریخی

اصطلاح احیای بافت شهری تاریخی، به عنوان امری همه جانبه گرا و جامع در شکل درست خود فرآیندی پویا و توانمند که هدف آن بازگرداندن فعالیت و سرزندگی به محدوده است و برای رسیدن به این هدف در سه بعد کالبدی، اقتصادی و اجتماعی به احیاء می پردازد. این فرآیند با تاکید و توجه به ارزشهایی که یک بافت شهری تاریخی داراست، با شناخت و درک ابعاد خاص فرسودگی که هر گستره ای به آن دچار است، آغاز می شود؛ سپس قوت ها و فرصت های ناشی از آنها و ارائه راهبردها براساس داشته های بافت پرداخته می شود [۲].

۵. نظریه ها و بیانیه های احیاء بافت شهری

کامیلو بویی معتقد است به بازگرداندن روح زندگی و پویایی به بنای تاریخی. نکته اصلی در بحث وی این است که بنای تاریخی باید مرزهای زمان را پشت سر گذارده و همیشه نقشی فعال در زندگی مردم برعهده داشته باشد. وی معتقد است دمیدن روح جدید به کالبد قدیم، سبب می شود تا بناها و مجموعه های تاریخی زنده شوند. به سخنی دیگر تزریق عملکرد جدید به بناهای قبلی می تواند سبب کاراتر شدن آنها شود و به این ترتیب می تواند آنها را از حالت موزه خارج ساخت و معنادارتر کرد [۳].

نظریه های لوئیس مامفورد با اعتقاد به معاصر سازی، ضرورت حضور شهروندان در امر مرمت (مشارکت) و مداخله موضعی در مقیاس کوچک می باشد. لنینچ براساس نظریاتش به اصولی مانند جاری کردن زمان در بنا، گفتگوی خلاق بین گذشته، حال و آینده میان شهروند و فضای شهری، حفظ ارزشها و سازمان روانی فضای شهری، خوانایی فضای شهری، حفظ عناصر پربار گذشته و تاکید بر حفظ ارزشهای لمس نشدنی اعتقاد داشت. راهکارهای وی نیز عبارتند از:

- نمایش دوره های تاریخی در فضای شهری
- مداخله همراه با مشارکت مردم
- حفاظت و استفاده از میراث فرهنگی به جای حفاظت تنها از میراث تاریخی

نظریات مرمتی ریچارد راجرز در سال های ۱۹۹۰ به بعد عبارتند از:

تقویت چشم اندازها و فضاهای عمومی و اولویت زمینه بر بافت. راهکارهای وی نیز کاربرد فناوری در فضای عمومی با توجه به زمینه و بافت شهری و حضور موثر انسان در فضا است.

سمپوزیوم بین المللی «تنوع فرهنگی در شهرهای تاریخی - کلیدی برای آینده ای پایدار» از بیست تا بیست و چهار ژوئن سال ۲۰۰۲، بمناسبت هزارمین سال تاسیس شهر کازان در روسیه برگزار گردید. از اصول بیان شده در بیانیه کازان می توان به موارد زیر اشاره کرد:

شهرهای تاریخی باید نسبت به چالش ها و تغییرات قرن ۲۱ پاسخگو باشند

تنوع فرهنگی، نقش حیاتی در ایفای نقش در آینده شهرهای تاریخی پایدار دارد

آگاهی از نیازهای نسل های حاضر، بمنظور توجه به آنها و نسل های آینده بمنظور به ارث گذاشتن میراث تاریخی برای آنها

توجه به نقش جوامع محلی و مشارکت NGOs، بمنظور ارتقاء شهرها و مکان های فرهنگی - تاریخی. [۲]

۶. الگوی شهر خلاق به عنوان راه حلی برای احیاء بافت تاریخی شهر مشهد

فضاهای درون شهرها که هسته های اولیه و اصلی تشکیل شهرها بوده اند دارای ظرفیت های بالایی برای بالفعل کردن خلاقیت از طریق ایجاد تعاملات و برهم کنش های فضایی هستند. در رویکرد های نوین به شهر، شهر خلاق به عنوان یک روش راهبردی در عرصه تفکر، برنامه ریزی و اجرای طرح های شهری مطرح شده است.

عبارت شهر خلاق از اواخر دهه ۸۰ میلادی توسط چارلز لاندی مطرح شد. در حقیقت وی مبدع عبارات شهر خلاق و خلاقیت شهری محسوب می شود. بحث شهر خلاق با تغییر رویکردهای سنتی، بسته و سلطه طلبانه به شهر و مدیریت شهری، محیط و بستری را فراهم می کند که در آن مسایل شهری به صورت خلاقانه و با تفکر جمعی صاحبان اصلی فضاهای شهری، یعنی شهروندان و صاحبان مشاغل، در کنار مدیران و برنامه ریزان شهری مورد بررسی قرار می گیرد و برای حل معضلات پیش روی شهر و بهبود شرایط زندگی و محیط های شهری، افراد دارای نفع و مسدولیت در کنار هم فعالیت می کنند و به واسطه این فعالیت، از نتیجه آن در ارتقای کیفیات محیطی شهر و افزایش میزان زیست پذیری و ارتقای کیفیت زیستن در محیط شهر بهره می برند [۴].

شهر خلاق شهری است که به دلیل اهمیت زیبایی شناختی و توانایی آن برای پرورش قوه ادراک و ارتباطات مورد احترام است؛ جایی که تنوع فرهنگی غنیمت شمرده شده و بیان خلاقیت در تمام اشکال آن مورد تشویق قرار می گیرد. مردم می توانند در زندگی روزمره خود از فعالیت های خلاق لذت ببرند. هنر به عنوان یکی از ضرورت های آموزشی مطرح است و خلاقیت به عنوان یک مهارت ارزشمند در عصر اطلاعات به رسمیت شناخته می شود و هنر نه تنها به دلیل نقش مهمش در اقتصاد بلکه به دلیل منافع معنوی، فکری و اجتماعی خود با ارزش محسوب می شود [۵]. در شهر خلاق گرچه هنرمندان و فعالان در اقتصاد خلاق نقش مهمی را ایفا می کنند، اما تنها منشا خلاقیت محسوب نمی شوند. خلاقیت می تواند از هر منبع و از سوی هر شخصی باشد؛ مددکار، تاجر، دانشمند و یا کارمند دولت. این دیدگاه از نهادینه شدن فرهنگ خلاقیت در چگونگی عملکردی ذینفعان شهری دفاع می

کند. به این ترتیب با تشویق قانونی کردن استفاده از خلاقیت و تصور در عرصه های عمومی، خصوصی و اجتماع محلی، بانک ایده های ممکن و راه حل های بالقوه برای هر مشکل شهری گسترده تر و پربارتر خواهد شد.

هدف شهر خلاق مشتمل بر جذب نهادها، افراد و شرکت های خلاق در فعالیت های مرتبط با شهر و همچنین ایجاد زمینه درک شهر به عنوان یک پدیده خلاق است. این امور، از طریق تشویق سازمان های خلاق، برای جذب در مجموعه مدیریت شهری و تشویق و مشارکت افراد خلاق در تصمیم گیری ها و افزایش اثر این تصمیمات در محیط شهری است. حمایت از نوآوری در عرصه های مختلف شهری، به ویژه عرصه هنری و ایجاد فضاهای لازم برای انجام این امور از جمله سایر فعالیت های لازم در این محور است [5].

ریچارد فلوریدا که مبدع مفهوم طبقه خلاق است، نگاه خود را به نقش خلاق افراد در عرصه خلاقیت سوق می دهد. وی معتقد است دیگر مانند گذشته بنیان های اقتصادی جوامع بر شرکت ها و موسسات بزرگ استوار نیست و در مقابل نقش افراد در اقتصاد پررنگ تر می شود. فلوریدا در مطالعات خود شاخص هایی برای سنجش جذابیت شهر برای جلب و سکونت افراد خلاق تعریف کرده است. هنرمندان، هسته کانونی طبقه خلاق را تشکیل می دهند [6].

۷. جمع بندی و ارائه اهداف و راهکارها

الگوی بازآفرینی خلاق شهری به دنبال ساخت مکان هایی است که بتوانند گروه ها و طبقه های خلاق را به خود جذب و از آن نگهداری کند. از اهداف کلان این پژوهش می توان به باززنده سازی و توسعه مرکز تاریخی مشهد مقدس و همچنین زمینه سازی در راستای تبدیل شهر مشهد به شهر خلاق اشاره کرد.

جدول ۲- ارائه اهداف و راهکارهای احیاء بافت تاریخی مشهد

پتانسیل ها و امکانات	ستون فقرات شهر مشهد بازار قدیمی عباسقلی خان
محدودیت ها و معضلات	ضعف زیرساخت های شهری غلبه شدید کار بر دیگر فعالیت ها فرسودگی بافت مسکونی
اهداف	اقتصادی رونق اقتصادی فضاهای تجاری در محدوده بهبود صنعت توریسم
اجتماعی	کار تنگاتنگ با مردم محلی برای تضمین کارآمد بودن و مطابق نیاز بودن ابتکار عمل آنها حضور مردم در ساعات مختلف شبانه روز به عنوان عاملی برای ایجاد محیطی زنده و پویا افزایش امنیت اجتماعی زیست پذیری و ارتقاء کیفیت زندگی در بافت تاریخی و قدیمی شهر زمینه سازی مشارکت مردم در امر نگهداری و طراحی محیط شهری زمینه سازی جذب نهادها، افراد و شرکت های خلاق در فعالیت های مرتبط با شهر بسترسازی برای تضمین بقای مجموعه های تاریخی و فرهنگی جذب توریست
فرهنگی - مذهبی	تغییر و ارتقای فرهنگی مردم محله فراهم ساختن امکان شکوفایی و بارور شدن هنرمندان جوان و مستعد
کاربردی	ارتقاء امکانات محیطی، فرهنگی و تفریحی یا ایجاد امکان استفاده مردم از فضای شهری در ساعات مختلف شبانه روز به منظور حفظ ارزش های کالبدی و اقتصادی بافت حضور فعال طبقه خلاق و جوانان به منظور ارتقاء سطح فرهنگی، اقتصادی و امنیت بافت
راهکارها	برنامه ها و قوانین تشویق کاربریهای آمیخته در بناهای جدید به عنوان راهی برای انداختن بناها در مسیر کاربری سودمند و دادن نشاط و سرزندگی بیشتر به فضاهای باز عمومی بهره مندی از تسهیلات مالی برای تاسیس نهادهای اجتماعی امکان برگزاری فعالیت های هنری و فرهنگی افزایش تراکم مسکونی

تقویت امکان گردشگری		
احیای فضایی و زیستی مناطق مسکونی احیای مرکز شهر با عملکردهای متناسب امروزی ایجاد فضای شهری و تفریحی برای فراغت مردم (میدانهای سبز، رستوران و...) ایجاد فضاهای فرهنگی و هنری (تئاتر، گالری، آتلیه، کتابخانه) تبدیل تعدادی از خانه ها به کارگاه ها و آتلیه های هنری ایجاد فضاهای چند عملکردی	کالبدی - فضایی	
تبدیل خیابان نواب صفوی به محل عبور پیاده خرج آمد و شد سنگین سواره از داخل بافت ایجاد پارکینگ هایی در سطح زیرزمین	دسترسی	
تقویت زیرساخت های شهری بهبود روشنایی پیاده راه ها و سنگ فرش کردن آن ها بهبود کیفیت محیط زیست احداث تاسیسات بهداشتی	تاسیسات - تجهیزات	

۸. نتیجه گیری

با مطرح شدن الگوی شهر خلاق و توجه به رویکرد تعاملات اجتماعی به عنوان راه حلی نو برای احیاء بافت تاریخی شهر مشهد امکان حضور طبقات مختلف جامعه را در احیای شهرها و پویایی بخشیدن به آنها فراهم می آورد. رویکردی که در آن، راه حل های باز و خلاقانه با مشارکت گروه های مختلف شهروندان، به عنوان صاحبان و استفاده کنندگان اصلی شهر و تعامل آنها با مسئولین اجرایی، صاحبان مشاغل و حرفه ها، جایگزین راه حل های بسته مدیریتی پیشین می شود و حل مسائل شهری را با بهره گیری از توان محیطی و ذهنی گسترده ای از هنرمندان، اندیشمندان و متخصصان امکان پذیر می کند.

نتایج و پیشنهادهای این پژوهش می تواند در عرصه هدف گذاری، ارائه راهبردها و راهکارهای کالبدی - فضایی از بعد تعاملات اجتماعی مورد استفاده طراحان و برنامه ریزان و مدیران شهری شهر مشهد قرار گیرد و منجر به ارتقاء زیست پذیری و اعتلای سطح کیفی زندگی در مرکز تاریخی شهر مشهد شود.

۹. مراجع

- [۱]. حناچی، پیروز، خادم زاده، محمد حسن؛ شایان، حمیدرضا؛ کامل نیا، حامد؛ مهدوی نژاد، محمدجواد؛ ۱۳۸۶، بررسی تطبیقی تجارب مرمت شهری در ایران و جهان، تهران، سبحان نور.
- [۲]. حناچی، پیروز؛ سراجیان، محمد، ۱۳۹۱، احیای بافت شهری تاریخی (بارویکرد مشارکت)، تهران، دانشگاه تهران، موسسه انتشارات
- [۳]. فلامکی، محمدمنصور، ۱۳۸۳، باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، تهران، دانشگاه تهران، موسسه انتشارات.
- [۴]. خان سفید، مهدی، ۱۳۹۱، مدیریت شهری و شهر خلاق، مجله منظر، شماره ۱۹، تابستان ۹۱.
- [۵]. داکسبری، نانسی، ترجمه: فرزین پاک، شهرزاد، ۱۳۸۹، شهرهای خلاق کانادا، مجله شهرداری ها، شماره ۱۰۰.
- [۶]. شهابیان، پویان؛ رهگذر، عرفانه، ۱۳۹۱، پیوند محیط خلاق و شهر، مجله منظر، شماره ۱۹، تابستان ۹۱.